

УДК 82.0

Світлана Луцак

ДОЦІЛЬНІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНОГО КОНЦЕПТУ ДОМІНАНТИ В ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІЙ КОГНІТИВІСТИЦІ

Окреслено міждисциплінарний характер центральних проблем літературознавчої когнітивістики, а також показано напрямки їх розв'язання шляхом моделювання процесу мисленнєвої взаємодії учасників художнього діалогу через концепт домінанти. Окрему увагу звернено на кореляцію між психофізіологічним, феноменологічним, художньо-естетичним і комунікативним аспектом проблеми домінанти. При цьому доведено спільність ідей щодо творчого мислення в естетиці М. Бахтіна й у „фізіології” О. Ухтомського. Для формулювання такого припущення використано концепцію фізіолога О. Ухтомського, який феноменологію синтезуючої думки „аналізував” крізь призму проблеми двійника у творчості Ф. Достоєвського. Проблему діалогізму творчого мислення внаслідок цього пов'язано з домінантою антиномійності в художньо-естетичній сфері (конфлікт інтелектуального й емоціонального, відображення й оцінки в мисленнєвій сфері митця, динамізм художнього цілого, деформаційно-ненормативна природа естетичної насолоди і под.).

Ключові слова: домінанта, психофізіологічний концепт домінанти, літературознавча когнітивістика, діалогізм творчого мислення, антиномійність.

На сьогодні в літературознавчій науці ще майже не сформульовано когнітивістської методології досліджень. Окремі положення такого підходу викладені лише О. Лозинською в статті, написаній для енциклопедії „Західне літературознавство ХХ століття” (Москва, 2004). Узагальнивши мовознавчі і психологічні праці когнітивістського спрямування, науковець виділила деякі істотні риси згаданої нами методології та показала поодинокі випадки її текстологічного проектування. З-поміж концептуальних положень названої статті хочемо передовсім наголосити:

- центральне місце у літературознавчій когнітивістиці займає „аналогія між мисленням, мозком і комп'ютером”;
- „людське мислення вивчається через зіставлення з літературою”, а словесність розглядається як „ментальна діяльність”;
- метою когнітивізму є „виявлення зв'язків між структурами думки і вираження” [2, с. 181-183].

Процитовані щойно тези вже самі по собі засвідчують міждисциплінарний статус літературознавчої когнітивістики, в якій із доволі незвичною необхідністю сплелись базові постулати гуманітарних і, частково, природничо-математичних наук.

Когнітивістська когезія психології, феноменології, мовознавства й

естетики, з одного боку, а також фізіології й кібернетики – з іншого, на сучасному етапі розвитку літературознавства вимагає й відповідного моделювання мисленнєвих процесів у системі ідей згаданих наук. Такою точкою їх перетину в історії різних шкіл і методологій, які намагалися проілюструвати динамічну природу явищ в естетичних, художніх і фізіологічних системах, був, на нашу думку, концепт домінанти.

Залишаючи поки що недоокресленою діахронію вказаних суджень, наведемо в цій статті лише один із найпромовистіших прикладів міждисциплінарного моделювання О. Ухтомським феномену синтезуючої думки. Учений у своїх щоденниках, спогадах і листах так говорив про кореспондування сформульованого ним фізіологічного принципу домінанти з філософсько-психологічним законом людського мислення: „Теорія домінанти ставить на чергу саме це питання (вивчення наперед визначених, інтуїтивно відчутних особистістю напрямків своєї діяльності. – С.Л.) як фізіолого-філософську проблему” [5, с. 395-396].

Взявши за основу щойно названу екстраполяцію О. Ухтомським філософських засад мисленнєвої діяльності людини на динамічні процеси організації фізіологічної системи в цілому, ми **плануємо в цій статті вперше в літературознавчій практиці** довести можливість і доцільність застосування психофізіологічного концепту домінанти в дослідженнях когнітивістської проблеми взаємодії учасників художнього діалогу. Принагідно зауважимо, що раніше ми торкалися в одній зі статей питання ролі нейрофізіологічної домінанти в процесах творчості, частково проектуючи висновки в царину когнітивістики [4].

Сформульованою метою зумовлені такі конкретні **завдання** дослідження:

- довести естетико-когнітивістський потенціал суджень О. Ухтомського про кореляцію фізіологічного та філософського концептів домінанти;
- вказати на спільність ідей щодо творчого мислення у „фізіології” О. Ухтомського й естетиці М. Бахтіна;
- узагальнити когнітивно-комунікативні (діалогічні) виміри літературознавчої проблеми домінанти;
- показати зв'язок між феноменологією діалогічного творчого мислення й антиномійністю визначальних принципів функціонування художньо-естетичної сфери.

„Що таке домінанта? – писав О. Ухтомський-„філософ”. – Це зв'язний у собі тип мислення, в якому хід подальших висновків і навіть інтуїції наперед визначений”; він допомагає людині синтетично „будувати проект дійсності” [6, с. 373-374]. До таких узагальнень ученого спонукали, за його ж таки свідченням, спостереження за єдністю „світової лінії” життя [6, с. 350], тобто випадками інтуїтивного передбачення людиною напрямків своєї діяльності в майбутньому. О. Ухтомський пояснив подібні прозріння дією „головної мелодії”, яка володіє особистістю в житті [6, с. 335], а також проілюстрував її на власному прикладі та посилаючись на творчість Ф. Достоєвського. За свідченням дослідника, ним керувало відчуття тривоги й небезпеки

людського стану, „коли збуваються думки”: „Ось ця мелодія, яка вихована в мені, можливо, з дитинства і яка керує мною звідкілясь із глибини всієї істоти, пояснює багато, дуже багато у моєму житті та в поведінці” [6, с. 335]. З аналогічним судженням О. Ухтомський зустрівся в записнику Ф. Достоевського: письменник стверджував, що „в ранньому творі „Двійник” намагався висловити найважливіше, що коли-небудь його мучило” [цит. за: 6, с. 352]. Коментуючи таке зізнання Ф. Достоевського щодо витоків визначальної для нього проблеми двійництва, вчений-фізіолог зазначив: „Для мене з цієї домінанти відкрилося, що людина підходить до світу і людей завжди через посередництво своїх домінант, своєї діяльності”; „наші домінанти, наша поведінка стоять між нами і світом, між нашими думками і дійсністю” [6, с. 352].

Усвідомлення О. Ухтомським власної зосередженості на мисленнєвому феномені домінанти, крізь призму якої формується „інтегральний образ” дійсності [6, с. 351], переросло згодом у спробу моделювання науковцем векторів дії домінанти в духовному світі особистості.

Спочатку О. Ухтомський наголосив на діалектиці цього процесу: „Ми приймаємо рішення і діємо на основі того, як уявляємо дійсний стан речей, але дійсний стан речей уявляється нам прямо залежним від того, як ми діємо!” [6, с. 352]. Пізніше – конкретизував мисленнєві механізми його здійснення: „У першому пов’язуванні випадкових подразників із домінантою („генералізація”) я бачу момент не „аналізу” середовища, а навпаки – момент сліпого синтезування, з якого лише згодом і у другу чергу виділяється „важливе” і „доцільне”, причому „внутрішнє гальмування” служить фактором диференціації „неважливого” і „випадкового” від повторюваного і, очевидно, істотного” [6, с. 373]. А відтак – увиразнив їх перебіг у системі часових координат: „Навчаючись постійно розуміти заново своє минуле, людина постійно знову і знову входить у нову сучасну мить, фатальні наслідки якої відкриваються знову-таки у більш чи менш віддаленому майбутньому. Ось це чудове і постійне *запізнювання розуміння* (тут і надалі в статті всі виділення курсивом належать О. Ухтомському. – С.Л.) стосовно моменту <...> є одним із типових факторів нашого апарату знання” [5, с. 408-409].

Процитовані твердження науковця засвідчують, що домінанту справді можна вважати моделлю, здатною пояснити динаміку мисленнєвих операцій. Їх перебіг має не просто діалектичний, а внутрішньоантиномійний характер. Адже крайні компоненти згаданих О. Ухтомським пар „дія як уявлення про дійсність – дійсність як наслідок дії”, „випадкове – необхідне”, „важливе – другорядне”, „минуле – майбутнє” перебувають у подвійно метонімічних відношеннях. До того ж такі кількарізкові взаємозаміни опозиційних елементів не приводять до їх анулювання, а навпаки – сприяють появі нової якості. Дослідник метафорично висловлює її суть через вислів „чудове і постійне *запізнювання розуміння*”, натякаючи, очевидно, на те, що саме запрограмоване внутрішньою необхідністю мисленнєве переміщення з сучасного в минуле спроможне відкривати майбутнє.

Логіка таких суджень О. Ухтомського, як бачимо, суголосна з ідеєю гістерезису Ж.-П. Сартра, що дозволяє екстраполювати їх в естетичну площину. Цікаво, що науковець і сам побіжно торкався у згаданому контексті проблем креативності. Він, зокрема, писав: „Творчість <...> не дає точного знімка з предметів реальності, а певне пробне наближення, яке лише у подальшій практиці, шляхом повторюваних коректувань, стає дедалі більш адекватним відображенням закономірностей середовища”; вона „спонтанно формує певний синтез ознак і, маючи його в руках, іде наступної миті знову і знову до реальності з питанням: так це чи ні?” [5, с. 407]. Хоча зрозуміло, що вчений-фізіолог у цих словах не наголосив на феноменології художньої творчості, все ж використана ним система понять великою мірою засвідчує їх зв'язок із проблематикою мімесису. У такому контексті знана теорія естетичного відображення набуває нових семантичних відтінків, оскільки стає зрозумілим антиномійний характер його здійснення.

Знаходимо в О. Ухтомського й цікаві судження стосовно природи того „синтезу ознак”, який виникає в процесі творчості. Як і більшість тогочасних естетів і літературознавців, він користувався при цьому поняттям „організм”. Але пояснив його властивості цілком оригінально, виходячи з властивості для себе антиномійної системи понять: „Те, що диференціюється, множитьься і при цьому не втрачає єдності, тобто зберігає цю єдність у множині через гармонію, – і є організмом у своїй історії розвитку”; „Організм – оркестр із багатьох інструментів”, якщо кожен із них буде видавати звук по-своєму, то ймовірною стане какофонія [5, с. 426]. Отже, логіка окреслених міркувань О. Ухтомського засвідчує справедливості такого твердження: внутрішньою дуальністю домінанти як когнітивної моделі зумовлюється діалогічність творчого мислення й антиномійність створених із його допомогою естетико-художніх явищ.

Визначаючи домінанту як універсальний фізіологічний принцип людського буття (економічні, соціальні, спадкові, географічні та інші фактори впливу на „світову лінію” особистості, – писав О. Ухтомський, – „ми узагальнюємо як фізіологічні, оскільки вони можуть діяти на організм унаслідок його фізіологічної сприйнятливості до них” [6, с. 350]), учений говорив про її не лише когнітивістський, а й комунікативний потенціал. До розуміння останнього його спонукала, як ми вже зазначали, проблема двійника у творах Ф. Достоевського. Спостерігши у них „жах постійного переслідування власною персоною”, О. Ухтомський зробив висновок: письменник хотів „показати, що найдрібніший європеєць несе в собі зародок „манія грандіоза” і фатально нездатний бачити рівноцінне із собою самостійне буття у світі” [5, с. 393].

Дослідник також екстраполював згадане „літературознавче” судження у філософсько-психологічне. „Люди сатаніють від самотності в собі, від безвихідної замкнутості зі своїм Двійником, від невміння вийти із самозакоханих і samozaspokoylivix теорій про світ і людей до самого світу і самих людей!” [6, с. 372]. „Звільнитися від свого Двійника – ось надзвичайно важке, але й найнеобхідніше завдання людини!” [6, с. 354].

Ставши на такий шлях „вироблення домінанти іншого”, – зазначив науковець, – „людина вперше набуває себе”, у цьому й полягає „справжня діалектика” [6, с. 355]. Таким чином, щоб „прорватися від Я до Ти, необхідна важка самодисципліна – перевиховання домінант у собі”, „постійне і ретельне виховання в собі дорогоцінної домінанти неподільної уваги до іншого, до alter ego” [6, с. 363]. Лише за цієї умови „Двійник помре”, а людина „отримає Співбесідника”, тобто особу іншої людини; Співрозмовник відкривається „*таким, яким я його заслужив всім своїм минулим, і тим, чим я є сьогодні*” [6, с. 358].

„Поставивши домінанту на іншу особу, ми побачимо те, що дане тільки нам – неповторне і незамінне” [6, с. 359], – так узагальнив свої філософські роздуми вчений-фізіолог. Окрім того, штрихами О. Ухтомський окреслив у записниках ті грані комунікативної діяльності, завдяки яким людина здатна „вирватися з фатального співвіднесення суб’єкт – об’єкт” і пережити мить неповторної істини. Для кращого увиразнення спільної суті цих феноменів, ми запропонуємо їх тезовий виклад у вигляді таблиці.

Слово (мова) як засіб передачі думки	„Істина дається в думці, в її передачі, в слові”. Якщо визнати цю тезу справедливою, то „вийде, що вона (Істина. – С.Л.) є вже неодмінно майже і <i>перебудовою</i> для слухача: бо слухає він її, допоки вона нова і ще не сприйнята, і сприймається вона настільки, наскільки слухач встигне на неї перебудуватися!”. Лише „через слово Співрозмовника і через його віднаходження” ми бачимо необхідне і дане для нас у Бутті [6, с. 390]. Мова існує для того, щоб „поєднувати людей у найдорожчому”: „ <i>Передати один одному найтонше і найглибше, що знаємо і відчуваємо ми зокрема, але що має сенс і є принциповим лише у нашій єдності</i> ” [6, с. 373].
Феномен любові	Даючи людині „радість, щастя і сенс буття”, любов є одночасно фактором важкого обов’язку, від якого багато хто злякано втікає [6, с. 375].
Інтуїтивна творчість думки (наукова і художня)	„Інтуїція совісті та „здоровий глузд” знаходяться між собою в таких відношеннях, як художник, пророк і поет, з одного боку, і спокійний, розсудливий міщанин – з іншого!”. „Поле науки запліднюється інтуїціями, які владно входять у сітки „чистої доктрини”; і вони виявляються мудрішими і більш проникливими за „чисту доктрину”, бо утворюються самим життям, <i>а життя й історія мудріші за найкращі судження про них</i> ” [6, с. 361]. І у так званих творах „культури” існує та ж утаємничена тенденція, що рухає всім, – як би так звільнитися від „обов’язкового”, від „зобов’язуючого”, щоб жити стало зовсім легко, як легко смакувати тістечком із цукатами” [5, с. 425].

Справжній діалог-порозуміння	Комунікація – „це зосереджена співбесіда з іншими особами, коли вони читаються до глибини і тому отримують відповіді на свої справи, які ще не зрозумілі для них самих, а тільки перебувають, як у лоні, у досвідомому і готуються бути відкритими”; „це не постійнодана єдність, а єдність, що перебуває у становленні”, „єдність діяльної уваги”. „Справжня співбесіда є справою важкого досягання, коли самоутвердження перестає бути завісою між людьми” [5, с. 427].
------------------------------	---

Як видно зі сказаного, природа чотирьох найістотніших для людини сфер комунікативної діяльності (думання / мовлення, творчість, любов і спільність) внутрішньоантиномійна. Їх неповторність / постійноданість, новаторство / звичність, одиничність / безперервне становлення, миттєвість / тривалість, інтуїтивність / розсудливість, легкість / складність, привабливість / жахливість – неодмінні супутники хронотопу людського існування, запрограмованого в своїй бінарності від первовіку. Власне, в самоцінності для особистості цих двох крайніх точок і в одночасному розумінні потреби їх дотичності й полягає, образно кажучи, „благословення й прокляття” домінанти людського світу як фізіолого-філософської проблеми.

Розглядаючи подібне питання за структуралістською парадигмою, В. Деглін і Т. Чернігівська запропонували поняття домінанти біполярності у сфері людського мислення, яка уявлюється як діалог, що веде свій початок від півкуль мозку і пронизує діалогічність культур [8, с. 33]. Процитоване твердження також увиразнює справедливність нашої думки про доцільність розгляду онтологічної домінанти бінарності як певної когнітивної моделі, за допомогою якої можна було б накреслювати сутнісні вектори мисленневих процесів творчої взаємодії учасників культурної комунікації.

Естетико-діалогічний потенціал фізіолого-філософського вчення О. Ухтомського одним із перших задекларував М. Бахтін. Зокрема, в примітці до початку праці „Форми часу і хронотопу в романі” читаємо: „Автор цих рядків був присутнім влітку 1925 року на доповіді О. Ухтомського про хронотоп у біології; у доповіді йшлося і про питання естетики” [цит. за: 6, с. 352].

В. Халізов, досліджуючи теорію вчинку відомого російського естета в контексті філософії ХХ століття, теж частково порушив питання про співвідношення „фізіології” О. Ухтомського з естетикою М. Бахтіна. Зауваживши, що згадані науковці спілкувалися в середині 1920-х років у Ленінграді, В. Халізов так конкретизував точку їх інтелектуального „співмислення”: „Подібно до бахтінської філософії вчинку, вчення Ухтомського про домінанту на іншу особу присвячене передусім проблемам орієнтації у близькій для неї реальності. Воно становить собою досвід у сфері етики і (до певної міри) пов’язаної з нею естетики”; „Перегукуючись із Бахтіним, Ухтомський рішуче заперечував інтелектуальні конструкції, відірвані від інтуїції совісті та передання

(церковного і національно-історичного)” [7, с. 351]. Як бачимо, сформульований О. Ухтомським фізіолого-філософський закон заслуженого Співрозмовника виявляє цілковиту кореляцію з бахтінською ідеєю причетності, продовженою пізніше П. Рікером у герменевтиці „причетності до світу” та Ю. Габермасом у теорії комунікативної дії.

Проведений теоретичний аналіз когнітивних вимірів літературознавчої проблеми домінанти засвідчив, що внутрішня дуальність і антиномійність категоріального статусу домінанти співвідноситься з фізіолого-філософською феноменологією „діалогіки людського мислення” (термін В. Біблера) [1, с. 13-14] та існування в цілому, функціональною асиметрією людського мозку, двійковим кодуванням у комп’ютерних інформаційних системах і загальними принципами організації комунікативної діяльності.

Означеною специфікою домінанти як когнітивної моделі зумовлюється діалогічність мислення учасників художньої комунікації, скерованої на рівноправну співтворчість двох її суб’єктів (автора і реципієнта). Їх діяльність, у свою чергу, опосередковується антиномійною природою художньо-естетичної сфери (див. про це докладніше у нашій статті [3, с. 350-352]). Не вдаючись до ґрунтовного розгляду достатньо відомих у теорії естетики діад інтелектуального / емоціонального, відображення / оцінки, стабільного / змінюваного, нормативного / деформаційного, вираженого / прихованого, структурованого / неоднорідного і под., зауважимо: феномен їх функціонування і рецепції цілковито вписується в аналізовані нами вище закономірності фізіолого-філософського концепту домінанти як універсальної когнітивної моделі.

Виходячи зі сказаного, можемо зробити такі методологічні висновки:

- породжену художньою домінантою антиномійність художньо-естетичної сфери і креативного процесу в цілому доцільно розглядати з урахуванням когнітивістського погляду на словесність як ментальну діяльність з двох причин: 1. такий підхід забезпечує краще моделювання важковловимих і часто стихійних процесів формування думки – раціоналізованої і невідрефлектованої, невіддільної від емоцій; 2. він увиразнює біологічні та культурно-історичні детермінанти мисленнєвих процесів;

- дослідження ситуації комунікативного порозуміння учасників художнього діалогу доречно проводити крізь призму когнітивної моделі домінанти як фізіолого-філософського феномена, оскільки саме таке наставлення допомагає окреслювати сутнісні вектори мисленнєвих процесів, механізми їх здійснення в системі часових координат, з’ясовувати природу естетичного відображення й художнього цілого як „живого організму”.

1. Біблер В.С. От наукоучения – к логике культуры: Два философских введения в двадцать первый век. – М.: Политиздат, 1991. – 412 с.
2. Западное литературоведение XX века: Энциклопедия / Под ред. Е.А. Цургановой. – М.: INTRADA, 2004. – 560 с.

3. *Луцак С.М.* Когнітивістська екстраполяція деяких ідей формалізму та структуралізму (концепт домінанти) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – Серія: Літературознавство / За ред. проф. М. Ткачука. – Вип. 24. – Тернопіль: ТНПУ, 2008. – С. 344-358.
4. *Луцак С.М.* Нейропсихологічні горизонти когнітивного літературознавства: Аспекти дослідження домінантних явищ: На матеріалі української літератури межі XIX – XX століття // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. – Серія: Філологічні науки. – Луганськ: Вид-во ЛНПУ імені Т.Шевченка „Альма-матер”, 2007. – № 22 (138). – С. 97-105.
5. *Ухтомский А.А.* Великий разум бытия (1930-1939): [Из дневников, записных книжек и писем разных лет] // Ухтомский А.А. Доминанта / Гл. ред. Е. Строганова. – СПб.: Питер, 2002. – С. 392-435.
6. *Ухтомский А.А.* От двойника к собеседнику (1927-1929): [Из дневников, записных книжек и писем разных лет] // Ухтомский А.А. Доминанта / Гл. ред. Е. Строганова. – СПб.: Питер, 2002. – С. 335-391.
7. *Хализев В.Е.* Теория поступка М.М. Бахтина в контексте философии XX века // „Литературоведение как литература”: Сб. в честь С.Г. Бочарова / Отв. ред. И.Л. Попова. – М.: Языки славянской культуры; Прогресс-традиция, 2004. – С. 339-363.
8. *Черниговская Т.В., Деглин В.Л.* Проблема внутреннего диалогизма: Нейрофизиологическое исследование языковой компетенции // Труды по знаковым системам: Ученые записки Тартуского университета. – Вып. XVII: Структура диалога как принцип работы семиотического механизма. – Тарту: Изд-во Тартус. ун-та, 1984. – С. 33-44.

Summary

It is traced in the article the interdisciplinary character of the central problems of the cognitive literature, it is also showed the directions of the solution by modeling the process of mental interaction of the participants of the artistic dialogue through the psycho-physiological, artistic-aesthetical and communicative aspects of the dominant concept. At the same time it is proved the similar ideas as for the artistic thought in M. Bakhtin's aesthetic and in O. Ukhtomskyi's „physiology”. To form such an assumption it is used O. Ukhtomskyi's concept who „analyzed” the phenomenology of the synthesive thought in the light of counterpart problem in Ph. Dostoiev'skyi's creative work. The problem of dialogism of the artistic thought is connected with the dominant of antinomy in the artistic-aesthetical sphere (the conflict between intellectual and emotional, the reflection and assessment in the artist's mental sphere, the dynamism of artistic as a whole, the deformative-indecent origin of the aesthetic delight etc.).

Key words: dominant, psycho-physiological dominant concept, cognitive literature, dialogism of the artistic thought, antinomy.

Стаття надійшла до редколегії 13.11.2008